

JANINA GAWRYSIAKOWA

KOLONIZACJA NIEMIECKA W LUBELSKIM W XIX WIEKU

W SWIETLE REJESTRACJI RUCHU NATURALNEGO

Akta stanu cywilnego, stanowiące ważki dokument zakotwiczenia się osadników niemieckich na nowym terenie, w dotychczasowych badaniach nad tą grupą ludności nie zostały wykorzystane. Punkt wyjścia stanowi monografia W. Śladkowskiego¹. Z późniejszych pozycji należy wymienić książkę W. Gastparego² oraz artykuły W. Rusińskiego³ i W. Prussa⁴.

Zasady rejestracji ruchu naturalnego ludności wyznań ewangelickich i sekty baptystów zostały już opracowane⁵.

Osadnictwo niemieckie w Lubelskiem przeprowadzono w kilku etapach. Pierwszy miał miejsce w okresie józefińskim, kiedy to w 1784 r. w Ordynacji Zamoyskich osiadło 80 rodzin niemieckich rolników oraz 28 rodzin rzemieślników w Zamościu⁶. W latach 1805-1816 Zamojski osadził w Janowie Lubelskim kilkudziesięciu wykwalifikowanych sukienników niemieckich⁷. To samo uczynił A. Czartoryski w Końskowoli⁸.

Wykaz skrótów: Adm. — Administracyjne; AOB — Archiwum Ordynacji Zamoyskich; APEAL — Archiwum Parafii Ewangelicko-Augsburskiej w Lublinie; KWL — Komisja Województwa Lubelskiego; MmL — Magistrat miasta Lublina; RGL — Rząd Gubernialny Lubelski; rz-k — rzymskokatolickie; śl. — śluby ur — urodzenia; USC — urzędy stanu cywilnego; zg — zgony

¹ *Kolonizacja niemiecka w południowo-wschodniej części Królestwa Polskiego w latach 1815-1915*. Lublin 1969. Autor zamieścił obszerną bibliografię.

² *Historia protestantyzmu w Polsce od połowy XVIII w. do I wojny światowej*. Warszawa 1977.

³ *Osadnictwo niemieckie na ziemiach polskich w XVI-XIX w. Mity i rzeczywistość*. PHis 70: 1979 z. 4 s. 723-745.

⁴ W. Pruss. *Skład wyznaniowy i narodowościowy społeczeństwa Królestwa Polskiego w XIX i początkach XX wieku*. PHis 68: 1977 s. 259-288; tenże. *Społeczeństwo Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX wieku* (cz. 2: *Narodowości, wyznania, ich rozmieszczenie, struktura demograficzna i zawodowo-społeczna*). tamże s. 487-512.

⁵ J. Gawrysiakowa. *Realizacja zasad rejestracji ruchu naturalnego ludności różnych wyznań w latach 1797-1900 (na przykładzie Lubelszczyzny)*. PDP 12: 1980 s. 14-18.

⁶ R. Orłowski. *Kolonisci-rolnicy niemieccy w Ordynacji Zamoyskiej w końcu XVIII w.* „Annales UMCS”. Sec. F. T. 12: 1960 s. 162; H. Lepucki. *Działalność kolonizacyjna Marii Teresy i Józefa II w Galicji 1772-1790*. Lwów 1938 s. 127-128.

⁷ J. Bartyś. *Sukiennictwo w Ordynacji Zamoyskiej w pierwszej połowie XIX w.* PHis 67: 1958 z. 3 s. 494.

⁸ *Dzieje Lubelszczyzny*. T. 1. Red. T. Mencil. Warszawa 1974 s. 511.

Tab. 1. Zakładanie kolonii niemieckich w Lubelskiem według powiatów w XIX wieku

10-lecia	Stan na koniec 10-lecia	Powiaty po 1866 r.										Przeciętne liczby ludności ewang.-augsb.			
		Biłgoraj	Chełm	Hrubieszów	Janów	Krasnostaw	Lubartów	Lublin	Puławy	Tomaszów	Zamość				
przed 1800	12	3													
1801-1810	14	1			1							1	8		286
1811-1820	15														1494
1821-1830	19		1				2					1	1		1002
1831-1840	20													1	1196
1841-1850	24		3					1							1210
1851-1860	32		5									3			1415
1861-1870	119		42	1	1			36	5				1	1	7317
1871-1880	168		32		1			5	6					5	15271
1881-1890	184		12	1						3					26344
1891-1900	200		7	1				8							34191
Razem	200	4	102	3	3	2	50	14	4	3	15				

Na podstawie: liczby kolonii — Śladkowski, *Kolonizacja niemiecka* s. 261-266; przeciętne 10-letnie liczby ludności: 1801-1810 — A. Różański, *Próba określenia liczby imigrantów niemieckich przybytych na teren Królestwa Kongresowego*. „Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych” 10: 1948 s. 189; 1821-1840 — *Dzieje Lubelszczyzny* t. 1 s. 547; 1841-1880 Śladkowski, *Kolonizacja niemiecka* s. 52-53, 58, 493, 655; 1881-1900 — *Pamiętna książka lublińskiej guberni za lata 1887, 1889, 1891, 1894-1897, 1899-1900*.

Zasadnicze osadnictwo rolników niemieckich rozpoczęło się w 1821 roku. W różnych powiatach zakładano kolonie niemieckie — pojedyncze do 1859 r., najliczniejsze w latach 1860-1881 i mniej liczne w okresie 1882-1900 (tab. 1).

Prawie wszyscy koloniści, poza osadnikami z Ordynacji Zamoyskiej, byli wyznawcami kościoła ewangelicko-augsburskiego⁹.

Do końca lat trzydziestych liczba ludności tego wyznania nie sięgała tysiąca osób i stanowiła 0,2% ludności ogólnej województwa. W okresie 1841-1859 wzrosła do około półtora tysiąca. W roku 1868 mamy już ponad 6 tysięcy ewangelików (0,9% ludności ogólnej w guberni), kilkanaście tysięcy w latach siedemdziesiątych (około 2% ogółu ludności badanego terenu), ponad 20 tysięcy w latach osiemdziesiątych i około 40 tysięcy pod koniec XIX wieku (3% ogółu ludności)¹⁰.

Kościół ewangelicko-augsburski, działający w Lubelskiem w ramach diecezji warszawskiej¹¹, początkowo miał tylko jedną świątynię w Lublinie¹². W 1841 roku założono filiał w Końskowoli¹³, a w 1875 r. powstała nowa parafia w Chełmie Lubelskim¹⁴, której siedziba w 1877 r. została przeniesiona do Kamienia¹⁵.

⁹ Śladkowski, *Kolonizacja niemiecka* s. 190.

¹⁰ Szczegółowo to zagadnienie przeanalizował Śladkowski, *Kolonizacja niemiecka* s. 49-59, 126-133.

¹¹ „Rocznik Ewangelicki” 1925 s. 101.

¹² Śladkowski, *Kolonizacja niemiecka* s. 190.

¹³ APEAL, Księga akt stanu cywilnego z Końskowoli z 1844 r. s. 14v w protokole sprawdzenia ksiąg za lata 1841-1844 adnotacja „Akta stanu cywilnego nowo utworzonej filii kościoła ewangelickiego w Końskowoli”; „Rocznik Ewangelicki” 1925 s. 111.

¹⁴ „Rocznik Ewangelicki” 1925 s. 108; Śladkowski, *Kolonizacja niemiecka* s. 187; Gastpary, jw. s. 254 i 330 przyp. 91.

¹⁵ Śladkowski, *Kolonizacja niemiecka* s. 189.

Dzieje kościoła ewangelicko-reformowanego w Lubelskiem sięgają okresu Reformacji¹⁶. Pozostałością tego okresu był funkcjonujący jeszcze na początku XIX w. zbór kalwiński w Piaskach, chylący się ku upadkowi z racji braku wyznawców¹⁷, w którym od 1819 r. nie było stałych nabożeństw¹⁸. Dlatego też w 1849 r. filiał ten formalnie został wcielony do parafii ewangelicko-reformowanej w Sielcu (pow. Stopnica)¹⁹. Niewielkie skupisko ludności tej grupy wyznaniowej było też w Lublinie. Źródła z lat pięćdziesiątych XIX w. podają liczbę około 20 dusz wyznawców ewangelicko-reformowanych²⁰. Dopiero pod koniec XIX w. miało ich być około pięćdziesięciu²¹. Synod Ewangelicko-Reformowany w Królestwie Polskim, pragnąc zapewnić odpowiednią służbę Bożą dla wyznawców swojego kościoła z Lublina i okolic, uchwałą z 1852 r. postanowił, aby pastor reformowany z Puław — ks. Ernest Heinze (nauczyciel religii ewangelickiej w Instytucie Aleksandryjskim Wychowania Panien w Nowej Aleksandrii)²² — odprowadzał nabożeństwo cztery razy do roku²³. Postanowienie to było realizowane²⁴, a od 1870 r. funkcjonował tu zbór ewangelicko-reformowany²⁵.

W literaturze wymieniane jest spore skupisko wyznawców religii ewangelicko-reformowanej oraz funkcjonowanie oddzielnej parafii w Janowie Lubelskim²⁶. Tymczasem w źródłach z 1838 r. znajdujemy wzmiankę, że były tam tylko dwie rodziny tego wyznania (6 osób)²⁷.

Z sekt protestanckich na terenie Lubelskiego w XIX w. w powiecie chełmskim wystąpili bracia morawscy (hernhutowie). Najliczniej rozwinął się baptyzm. W 1869 roku w powiecie lubartowskim osiedliło się kilku bogatych baptystów. Po zakupie dóbr Zezubin założyli tu dużą kolonię i gminę wyznaniową. W latach następnych powstały kolonie w powiecie lubelskim: Radawczyk, Płuszowice i Justynowo. Dwie pierwsze w latach osiemdziesiątych przekształciły się w samodzielne gminy. W 1894 roku w guberni lubelskiej żyło 1030 baptystów²⁸.

Zachowane duplikaty ksiąg urzędnika stanu cywilnego prowadzonych przez pastora gminy protestanckiej z lat 1811-1815²⁹, powołanie oddziel-

¹⁶ Gastpary, jw. s. 252.

¹⁷ Kościół reformowany mieścił się we wsi Kęblowie — APL. KWL sygn. 319 — Pismo z 14/26 września 1837 r. — Administrator Parafii Ewangelickiej Lubelskiej do Komisarza Obwodu Lubelskiego

¹⁸ A. Rekirowicz, *Miasteczko Piaski (Luterskimi zwane)*. Lublin 1913 s. 8.

¹⁹ APL. RGL Adm. sygn. 328 — pismo z 10/22 lutego 1850 r.

²⁰ Tamże — 26 VIII/7 IX 1850 r. Wykaz wyznawców w mieście Lublinie zamieszkałych; Archiwum miasta Lublina Akta szczegółowe dotyczące się raportów rocznych z działu religijnego sygn. 65 vol. IV.

²¹ „Zwiastun Ewangeliczny” 1898 nr 8 s. 189.

²² Por. np. APEAL. Księga z filiału w Końskowoli z 1854 r. s. 17v.

²³ APL. RGL Adm. sygn. 328 — pismo z 1/13 marca 1853 r.

²⁴ „Zwiastun Ewangeliczny” 1898 nr 2 s. 44-45.

²⁵ Pruss. *Spoteczeństwo Królestwa Polskiego* s. 272; Gastpary, jw. s. 366. Filiał miał być założony wcześniej, na tablicy bowiem wmurowanej w kościele ewangelicko-augsburskim w Lublinie widnieje napis: „S.p. August Diehl Superintendent Kościoła Ewangelicko-Reformowanego w Królestwie Polskim. Administrator filiału ewangelicko-reformowanego w Lublinie od 1861 do 1906 r.”

²⁶ Śladkowski. *Kolonizacja niemiecka* s. 191, przyp. 25.

²⁷ APL. AOZ sygn. 3775 — pismo z 31 sierpnia 1838 r.

²⁸ Śladkowski. *Kolonizacja niemiecka* s. 192-193.

²⁹ APL. USC kościół non unity greckiego, ks. 1 „Księga Akt Cywilnych Urodzenia, Uznania, Przysposobienia, Zapowiedzi, Małżeństwa i Zejścia Kościoła non unity greckiego lubelskiego”. Ale porównaj pierwszy zapis zgonów z 1812 r. „[...] przed nami Pastorem gminy protestanckiej lubelskiej oraz i urzędnikiem nie tylko teje gminy ale też i gminy lubelskiej greckiego wyznania [...]”.

nego urzędnika stanu cywilnego dla wyznania ewangelicko-augsburskiego w listopadzie 1825 roku³⁰ oraz zachowane unikaty ksiąg z protestanckiej parafii w Lublinie od 1835 r.³¹ i filiału w Końskowoli od 1841 r.³². świadczą o wcześniejszym rozwiązaniu kwestii rejestracji ruchu naturalnego tej grupy wyznaniowej, niż regulowała to Ustawa Kościoła ewangelicko-augsburskiego z 1849 roku³³. Natomiast można powiedzieć, że do ogłoszenia tejże Ustawy ludność nie przestrzegała rygorystycznie rejestracji ruchu naturalnego we własnej parafii wyznaniowej. Tak było w Końskowoli, gdzie nawet po zaprowadzeniu własnych ksiąg w filiale w 1841 r. do 1847 r. stwierdziliśmy rejestrację urodzeń i zgonów w miejscowej parafii rzymskokatolickiej. Podobnie z powstałej na początku lat czterdziestych kolonii Czulczyce również stwierdziliśmy sporadyczną rejestrację w miejscowej parafii rzymsko-katolickiej, praktykowaną jeszcze w początku lat pięćdziesiątych. W rzymskokatolickiej parafii Olchowiec rejestrowała ruch naturalny ludność kolonii niemieckich Wanda-Bachus i Władysławów³⁴. I wreszcie najobfitszą rejestrację stwierdziliśmy w rzymskokatolickiej parafii Puchaczów z kolonii w Nadrybiu Starym, założonej przed 1830 rokiem³⁵ (tab. 2).

Natomiast podczas pierwszej wojny światowej zaginęły akta stanu cywilnego z parafii kamienieckiej³⁶.

Mimo posługiwania się przez kolonistów niemieckich na co dzień językiem narodowym, zapisy metrykalne były spisywane w języku polskim³⁷. W ramach ogólnej rusyfikacji od lipca 1868 r. został wprowadzony język rosyjski³⁸.

Nie odnaleźliśmy natomiast ksiąg metrykalnych wyznania ewangelicko-reformowanego, chociaż ślady ich prowadzenia stwierdziliśmy w 1838 roku³⁹. Posiadana imienna lista wyznawców Kościoła ewangelicko-refor-

³⁰ APL. MmL sygn. 723 pismo z 30 października 1825 r. „[...] ma honor donieść iż w mieście Lublinie znajduje się dwie gminy ewangelicko-augsburskiego i druga grecko-orientalnego. W pierwszej pełni obowiązki Urzędnika Stanu Cywilnego X. Karge pastor”.

³¹ APEAL z parafii Lublin unikaty za lata: 1835-1843, 1846-1884, 1886-1889 oraz w USC duplikaty za lata 1890-1900.

³² APEAL z filiału w Końskowoli duplikaty za lata 1841-1889 oraz w USC w Końskowoli za lata 1890-1900.

³³ Ustawa dla Kościoła ewangelicko-augsburskiego w Królestwie Polskim z 8/20 lutego 1849 r. oddz. III § 54.

³⁴ W oparciu o rejestrację ruchu naturalnego (APL, USC rz-k Olchowiec ur z 1843 r. zap. 43 i 1844 zap. 16 i 45) należy cofnąć powstanie kolonii we Władysławowie. Według ustaleń Śladkowskiego (*Kolonizacja niemiecka* s. 264) miała ona być założona w 1845 r.

³⁵ APL, USC rz-k Czulczyce za 1845 r. numery zapisów: ur. 8, śl. 1: 1846 ur 9 i 17; 1849 ur 10; 1850 ur 3, 7, 13, 15, 16, 26, zg 16; 1852 ur 30-31; 1853 ur 16; rz-k Końskowola księgi za lata 1831-1847; rz-k Olchowiec za 1843 r. ur. 49; 1844 ur 16, 27, 38, 39, 45-47, 62; 1845 ur 19 i 26; 1846 ur 7, 12 i 44; 1847 ur 17; rz-k Puchaczów księgi za lata 1832-1850. Podstawę identyfikacji stanowiło brzmienie nazwisk, imiennictwo oraz określenie „kolonista”. W Puchaczowie np. od 1834 r. podawano też informacje „wyznania ewangelickiego” bądź „ewangelik”.

³⁶ APL. Zbiór szczątków zespołów parafii ewangelicko-augsburskiej w Cycowie sygn. 1 Korespondencja z lat 1924-1927 — pismo z 8 stycznia 1926 r.

³⁷ W. Śladkowski. *Kolonści niemieccy a środowisko, wzajemne wpływy i oddziaływanie*. „Annales UMCS”. Sec. F. T. 20: 1965, s. 73.

³⁸ APEAL księgi z Lublina i Końskowoli; Kronika zboru ewangelicko-augsburskiego w Warszawie 1782-1890. Skreślił na podstawie akt kościelnych i konsystorskich oraz pism współczesnych Ludwik Jenike. Warszawa 1891 s. 123.

³⁹ APL KWL sygn. 319 pismo z 7/19 stycznia 1938 r., w którym czytamy „[...] pokazują albowiem księgi metryk kościelnych piaseckich, pod ręką Administratora pozostające, iż wiele innych i znacznych familii należało do Zboru Piaseckiego [...]”; L. Zalewski. *Ze stosunków wyznaniowych w Lubelskiem*. Lublin 1931 s. 14.

Tab. 2. Rejestracja ruchu naturalnego ludności ewangelickiej w Lubelskiem w l. 1831-1850 w parafiach rzymsko-katolickich i ewangelickich

Parafie	Rodzaj wpisów	1831	1832	1833	1834	1835	1836	1837	1838	1839	1840	1831-40	1841	1842	1843	1844	1845	1846	1847	1848	1849	1850	1841-50	
parafie rzymskotalickie																								
Czuczycze	śl	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
	ur	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0	0	0	1	2	0	0	0	0	3	6
Końskowola	śl	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	2	0	1	0	0	0	0	0	0	0	0	0	+1
	ur	10	10	6	13	6	12	7	10	10	15	99	1	4	1	1	5	1	1	0	0	0	0	+14
	zg	16	13	5	4	3	4	16	11	.	5	+77	3	0	2	2	1	0	0	0	0	0	0	+8
Olchowiec	ur	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	0	1	8	2	3	1	0	0	0	0	15
Puchaczów	ur	3	4	7	8	11	11	12	8	7	9	80	9	5	12	15	7	19	11	6	11	12	93	
	zg	0	8	4	4	2	6	1	6	4	7	42	4	5	11	7	3	8	5	4	1	0	48	
Razem parafie rz-k	śl	0	0	0	0	0	0	1	0	1	0	2	0	1	0	0	1	0	0	0	0	0	0	2
	ur	13	14	13	21	17	23	19	18	17	24	179	10	9	14	24	15	25	13	6	11	15	142	
	zg	16	21	9	8	5	10	17	17	4	12	119	7	5	13	9	4	8	5	4	1	0	56	
parafie ewangelicko-augsburskie																								
Końskowola	śl	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	0	0	1	2	3	5	0	3	4	20	
	ur	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	5	6	3	5	5	5	5	5	8	8	55	
	zg	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	4	4	0	2	3	4	2	4	3	4	30	
Lublin	śl	19	13	10	18	19	14	93	19	14	23	.	.	25	27	24	25	23	180	
	ur	14	11	18	18	33	23	117	18	16	26	.	.	25	59	26	47	39	256	
	zg	15	15	22	15	15	14	96	19	22	20	.	.	31	47	65	37	35	276	
Razem parafie ewang-augs.	śl	19	13	10	18	19	14	93	21	14	23	+1	+2	28	32	24	28	27	200	
	ur	14	11	18	18	33	23	117	23	22	29	+5	+5	30	64	31	55	47	311	
	zg	15	15	22	15	15	14	96	23	26	20	+2	+3	35	49	69	40	39	306	

Na podstawie akt stanu cywilnego.

mowanego, zamieszkałych w Lublinie⁴⁰, pozwoliła stwierdzić, że ta grupa ludności fakty ruchu naturalnego rejestrowała w miejscowej parafii ewangelicko-augsburskiej⁴¹. Sporadyczne takie wypadki stwierdziliśmy też w księgach filiału w Końskowoli⁴².

Księgi stanu cywilnego sekty baptystów zidentyfikowaliśmy w czterech urzędach stanu cywilnego⁴³. Nie odnaleźliśmy ich natomiast z największej i najstarszej gminy baptystów Zezulin⁴⁴ oraz z gmin Płouszowice i Radawczyk.

W parafii ewangelicko-augsburskiej w Lublinie od 1810 r. rejestrację ruchu naturalnego ludności ewangelickiej prowadził pastor. Zapisy zasadniczo sporządzane były na miejscu. Jednakże obok formuły wpisu „działo się w mieście Lublinie [...]” w latach 1847-1854 mamy sporo przykładów spisania aktów poza Lublinem. Zapewne w miejscowościach spisywania znajdowały się kantoraty⁴⁵. W Królestwie bowiem, z powodu znacznych odległości od kościołów parafialnych, w wyznaniu ewangelicko-augsburskim wykształciła się funkcja kantora, który na bieżąco spiełniał usługi religijne⁴⁶. On też zapewne prowadził na bieżąco u siebie rejestrację ruchu naturalnego na specjalnych formularzach⁴⁷, a pastor, przy okazji odwiedzin, przeniósł wpisy do metrykalnych ksiąg parafialnych. Zasadniczo były to jednodniowe pobyty pastora, a zaległe zapisy były rejestrowane w porządku chronologicznego następowania faktów⁴⁸.

⁴⁰ APL. RGL Adm. 328 — pismo z 26 VIII/7 IX 1850 i 15/27 VII 1853 r.

⁴¹ APEAL księgi z Lublina: ur 1848 nr 17, 1853 nr 3, 1854 nr 28 i 33, 1855 nr 27; zgonu 1860 nr 45.

⁴² APEAL np. w księdze z filiału Końskowoli z 1854 r. s. 17v młody wyznania ewangelicko-reformowanego, ona katoliczka „związłkowi temu małżeńskiemu pobłogosławił ksiądz Heintze Pastor reformowany Administrator tegoż wyznania w Lublinie [...]”.

⁴³ Podstawą identyfikacji było odnotowanie w każdym wpisie określenia „baptysta”. Są to w APL USC księgi: Bychawa nry 1-10 za lata 1891-1900; Bełżyce nry 1-3 za lata 1892-1894; Głusk nry 1-2 za lata 1893-1894; Niedrzewica Duża nry 1-2 za lata 1876-1877. Te ostatnie świadczą o zaprowadzeniu oddzielnej rejestracji już w latach siedemdziesiątych.

⁴⁴ Księgi musiały być w APEAL, znaleźliśmy tam bowiem maszynopis z wykazem ksiąg z różnych parafii ewangelickich, a wśród nich figuruje Zezulin za lata 1882-1938.

⁴⁵ Są to: Człuchy, Juliampol, Kamionka, Kijany, Kock, Ludwin, Łęczna, Mazanów, Michaelsdorf, Nadrybie, Syczyn, Władysławów, Zakrzów. *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego* (t. 1 Warszawa 1880 s. 880) tylko w miejscowości Człuchyce odnotował istnienie kaplicy protestanckiej.

⁴⁶ Z. Cichoćka-Petrażycka. *Zywiót niemiecki na Wołyniu*, Warszawa 1933 s. 37, 131; Śladkowski. *Kolonizacja niemiecka* s. 188; Gastpary (jw. s. 252) informuje, że kantorzy odprawiali pogrzeby. Natomiast z chrztami i ślubami, póki nie było parafii ewangelickich, wierni szli do najbliższego kościoła parafialnego.

⁴⁷ Znamy późniejsze drukowane formularze aktów urodzeń i zgonów wypełniane przez kantorów — APL. Akta parafii innych wyznań z terenu województwa lubelskiego. Zbiór szczątków zespołów. Parafia ewangelicka Chełm ks. 1-3.

⁴⁸ Tytułem przykładu: APEAL księgi z parafii Lublin z 1848 r. Zapisy zgonów sporządzone w Ludwinie 14 września obejmują zgonu od 16 października 1847 do 7 września 1848 (nry wpisów: 35-47); czy też w urodzeniach z 1852 r. poza Lublinem sporządzono wpisy: 14-16, 43-57, 59-82, 84-87; urodzenia z 1853 r. — nry: 34-52; 1854 nry: 4-5, 8-15, 37-74. Spośród tych 119 wpisów urodzeń tylko 13% zostało dokonanych w ciągu miesiąca. W pozostałych różnica między urodzeniem a rejestracją wyniosła od miesiąca do ponad roku. W pogrzebach na 160 zapisów z lat: 1848 (jak wyżej), 1849 nry 27-29, 1850 nry 24-29, 31, 33; 1852 nry 9, 40-57, 61-91, 93-95; 1853 nry 31, 43-48, 52-53, 55-63; 1854 nry 8-12, 35, 50-96, 99-108 na zarejestrowane w ciągu miesiąca przypało 20%.

Zachowane duplikaty akt stanu cywilnego z filiału w Końskowoli za lata 1841-1844 są autorstwa pastora Parafii Lubelskiej i administratora tamtejszego filiału. W latach 1845-1852 zapisy były sygnowane przez administratora filiału końskowolskiego i nauczyciela religii ewangelickiej w Instytucie Aleksandryjskim w Puławach. Od 1852 roku do końca XIX w. usługi te znów świadczył pastor lubelski. Filiały bowiem nie miały własnych księży⁴⁹.

Przystępując do analizy rejestracji ruchu naturalnego ludności ewangelickiej w parafii w Lublinie, odliczyliśmy wpisy z guberni siedleckiej⁵⁰.

Zachowane akta stanu cywilnego ograniczyły okres analizy do lat 1831-1875. Oddzielnie analizujemy lata 1831-1850 z racji równoczesnej rejestracji w miejscowych parafiach rzymskokatolickich z nowo zakładanych kolonii oraz w parafii ewangelicko-augsburskiej w Lublinie i filiale w Końskowoli. W latach tych w miejscowych parafiach rzymskokatolickich z reguły nie rejestrowano ślubów⁵¹. Natomiast w parafii ewangelicko-augsburskiej w Lublinie w latach 1838-1839 nie stwierdzono zarejestrowania żadnego faktu urodzenia i zgonu z Końskowoli. Inaczej było w Nadrybiu, skąd gros faktów urodzeń i zgonów do końca lat czterdziestych zostało zarejestrowanych w księgach rzymskokatolickiej parafii Puchaczów, ale równocześnie pojedyncze wypadki urodzeń zgłoszono w parafii ewangelicko-augsburskiej w Lublinie⁵². Zliczona rejestracja ludności ewangelickiej w parafiach rzymskokatolickich w urodzeniach w latach 1835-1838 i 1840 przewyższyła liczby wpisów dokonanych w parafii lubelskiej (tab. 2 i wykres 1).

W rocznych liczbach zarejestrowanych ślubów nie ma lat wyróżniających się. Cechą zasadniczą jest ich systematyczny wzrost. W urodzeniach wzrost taki jest szczególnie widoczny od lat 1864-1865 i trwa do 1875 r., to jest do otwarcia nowej parafii ewangelicko-augsburskiej w Chełmie. Od 1875 roku liczby zarejestrowanych w Lublinie urodzeń spadły o połowę, ale od 1886 r. zaczęły z powrotem systematycznie rosnać. W zgonach liczby zarejestrowanych faktów zaczęły wyraźnie rosnać od 1867 roku. Po otwarciu nowej parafii również spadły o połowę, a powtórnie zaczęły rosnać od 1888 roku (wykres 1).

Zobaczmy, jak ukształtowały się przeciętne okresowe (10- i 5-letnie) rejestracji poszczególnych elementów ruchu naturalnego w świetle posiadanych liczb ludności omawianego wyznania. Dla lat 1831-1900 zestawiliśmy je w tab. 3 oraz porównaliśmy tempo rozwoju, w stosunku do okresu poprzedzającego, w okresie 1831-1875. W latach 1841-1850 najbardziej wzrosły liczby małżeństw (o 58⁰/o) i zgonów (o 55⁰/o), podczas gdy urodzeń o 38⁰/o, a ludność wzrosła tylko o 1⁰/o. W następnym dziesięcioleciu naj-

⁴⁹ „Rocznik Ewangelicki” 1925 s. 284.

⁵⁰ Dotyczyły one powiatów: Garwolin, Łuków, Radzyń i Włodawa oraz sporadycznie — Biała i Siedlce. W urodzeniach zapisy z tych powiatów początkowo miały niewielki udział: 1848 — 7⁰/o, 1849 — 2⁰/o, 1850 — 5⁰/o, 1851 — 3⁰/o, 1852 — 2⁰/o, 1853 — 6⁰/o. Od 1854 r. odsetek ten znacznie wzrósł: 1854-1855 po 22⁰/o, 1856 — 25⁰/o, 1859 — 20⁰/o, 1868 — 22⁰/o, 1871 — 23⁰/o, 1875 — 21⁰/o, 1876 — 20⁰/o. W latach dziewięćdziesiątych znów nieco zmalał: 1891 — 17⁰/o, 1892 — 15⁰/o, 1893 — 17⁰/o. W małżeństwach i pogrzebach z wybranych lat procent wpisów z guberni siedleckiej był zbliżony do urodzeń: 1873 — 15 i 24⁰/o, 1878 — 17 i 21⁰/o, 1883 — 20 i 15⁰/o, 1888 — 20 i 19⁰/o. Dlatego też na podstawie przeciętnych okresowych obliczonych z urodzeń odliczono wpisy w małżeństwach i zgonach: 1848-1853 po 4⁰/o, 1854-1880 po 21⁰/o i 1881-1900 po 17⁰/o.

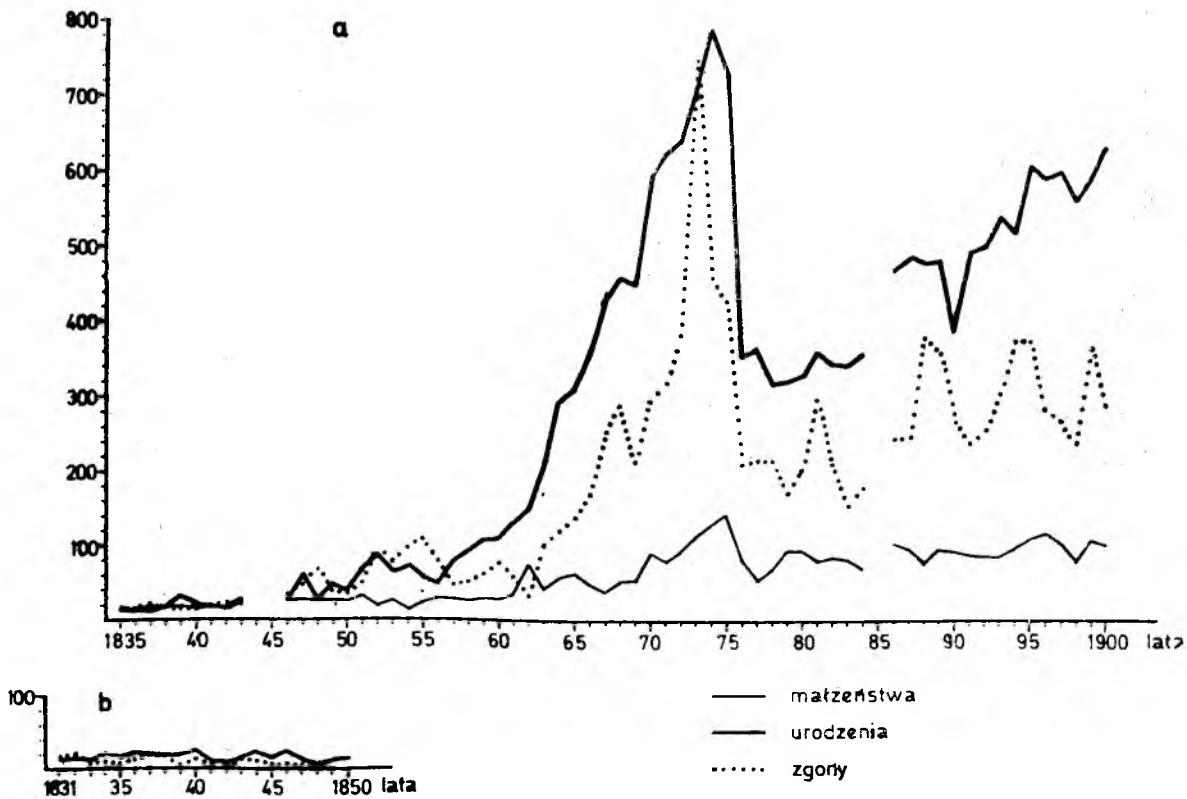
⁵¹ Stwierdziliśmy tylko trzy wpisy w Końskowoli i jeden w Czuczycach.

⁵² Przykładowo: APEAL, księgi Lublina za 1839 r. wpisy urodzeń nry 17 i 18.

Wykres 1. Roczne liczby zarejestrowanych faktów ruchu naturalnego ludności ewangelickiej w Lubelskiem

a) w parafii ewangelicko-augsburskiej w Lublinie 1835-1900

b) w parafiach rzym-kat. (Człuchyże, Końskowola, Olchowicz, Puchaczów) 1831-1850

Tab. 3. Przeciętne okresowe liczby ludności i zarejestrowanych faktów ruchu naturalnego oraz stopa ich rozwoju w stosunku do poprzedniego okresu

Liczby	1831-40	1841-50	1851-60	1867-70	1871-75	1875-80	1881-90	1891-1900
ludności	1196	1210	1415	7317	13139	17403	26344	34191
stopa rozwoju ślubów	15,5	24,5	26,8	57,3	110,2	78,6	86,4	97,8
stopa rozwoju urodzeń	37,4	51,7	82,9	342,0	703,2	338,8	417,5	569,6
stopa rozwoju zgonów	27,9	43,1	79,2	171,7	470,0	200,1	265,2	303,2
stopa rozwoju przyrostu nat./na 1000 mk	8,0	7,1	2,6	23,2	17,7	.	.	.
stopa rozwoju	89	89	37	892	76	.	.	.

Na podstawie tabel 1—2, 4 oraz akt stanu cywilnego zestawionych w przyp. 31—32.

bardziej wzrosła liczba zarejestrowanych pogrzebów (o 84%) z powodu zarazy cholery, urodzeń o 60%, ludności o 17% i ślubów tylko o 9% (w stosunku do dziesięciolecia poprzedzającego). Natomiast w latach 1861-1870 rozwój ludności osiągnął punkt szczytowy, przewyższając przeszło dwukrotnie wzrost liczb zarejestrowanych małżeństw i pogrzebów. Rejestracja urodzeń w tym dziesięcioleciu również nie doścignęła tempa rozwoju ludności. Natomiast w pięcioleciu 1871-1875 liczby ludności wzrosły o kolejne 80%, liczby zarejestrowanych małżeństw o 92%, urodzeń o 106%, a zgonów aż o 174% (w stosunku do dziesięciolecia 1861-1870).

Współczynniki ruchu naturalnego ulegały dużym wahaniom (tab. 4). Na podstawie ich układu nie można wyciągnąć ostatecznych wniosków co do prezentowanych liczb ludności. I tak współczynnik ślubów wysoki w latach 1831-1840 (13,0‰, wygórowany w latach 1841-1860 (20,2‰ i 18,9‰) spadł raptownie w latach masowej kolonizacji (7,8‰ w latach 1861-1870 i 8,4‰ w latach 1871-1875). Tymczasem współczynnik urodzeń niski w dziesięcioleciu 1831-1840 (31,3‰) w latach 1841-1875 osiągnął zbliżenie do pożądaných wielkości. Mimo wysokiego tempa rozwoju liczb zarejestrowanych pogrzebów, współczynniki na 1000 mieszkańców uplasowały się

Tab. 4. Współczynniki i wskaźniki rejestracji ruchu naturalnego

Rodzaje współczynników i wskaźników	1831-40	1841-50	1851-60	1861-70	1871-75	1876-80	1881-90	1891-1900
	współczynniki na 1000 mk							
ślubów	13,0	20,2	18,9	7,8	8,4	.	.	.
urodzeń	31,3	42,7	58,6	46,7	53,5	.	.	.
pogrzebów	23,3	35,6	56,0	23,5	35,8	.	.	.
przyrostu naturalnego	8,0	7,1	2,6	23,2	17,7	.	.	.
	wskaźniki							
U/Ś	2,4	2,1	3,1	6,0	6,4	4,3	4,8	5,8
U/Z	1,3	1,2	1,0	2,0	1,5	1,7	1,6	1,9

Na podstawie tab. 3.

„w normie” w okresach 1841-1850 (35,6‰) i 1871-1875 (35,8‰). Natomiast jego zawyżona wartość w dziesięcioleciu 1851-1860 (56,0‰) i raptowny spadek w następnym (do 23,5‰) są związane z epidemią cholery połowy lat pięćdziesiątych.

Wskaźniki U/Ś do połowy lat siedemdziesiątych również wykazały duże wahania. Do końca lat pięćdziesiątych były bardzo niskie (2,4, 2,1 i 3,1 dla poszczególnych dziesięcioleci) i zawyżone w latach 1861-1875 (6,0 i 6,4). Wielkości charakterystyczne dla społeczeństwa w miarę stabilnego osiągnęły dopiero od drugiej połowy lat siedemdziesiątych (4,3, 4,8 i 5,8 — tab. 4).

W świetle omówionych wyżej wielkości współczynników i wskaźników należy przypuszczać, że koloniści przybywający nielicznie do końca lat pięćdziesiątych dopiero po przybyciu zawierali związki małżeńskie. Natomiast przybywający masowo w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych mieli już założone rodziny.

Wskaźniki prężności demograficznej (U/Z) w świetle tempa rozwoju rejestracji urodzeń i pogrzebów mówią o zachodzących przemianach demograficznych, szczególnie widocznych od początku lat sześćdziesiątych. Przy dobrym tempie rozwoju rejestracji pogrzebów i wskaźniku U/Z oscylującym około 2,0 świadczą o tempie przyrostu naturalnego, wynikającym z ciągle wysokiej rodności wśród nowo osiadłej społeczności.

Na przykładzie imigrantów niemieckich, wyznawców luteranizmu, osiadłych masowo na Lubelszczyźnie od lat sześćdziesiątych XIX w., prześledziliśmy mechanizm rejestracji ruchu naturalnego tej grupy ludności. Do początku lat pięćdziesiątych miejscem rejestracji były równoległe ośrodki ewangelickie (parafia w Lublinie i filiał w Końskowoli) i parafie rzymskokatolickie, na których terenie osiedli koloniści. Po ogłoszeniu Ustawy Kościoła ewangelicko-augsburskiego w 1849 r. zaprzestano rejestracji w parafiach rzymskokatolickich.

Nieliczna grupa wyznania ewangelicko-reformowanego fakty ruchu naturalnego rejestrowała w ośrodkach ewangelicko-augsburskich.

Wyznawcy baptyzmu, zorganizowani w gminy, rejestrowali ruch naturalny w oddzielnych księgach.

Współczynniki demograficzne (ślubów, urodzeń i pogrzebów na 1000 mieszkańców oraz wskaźniki U/Ś i U/Z w badanej zbiorowości ulegały dużym wahanom. Jest to związane ze zmianami w liczbach protestantów z racji imigracji, trwającej do pierwszej wojny światowej.